

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ:

МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ

Рівне – 2022

ББК 83

УДК 82

Українська література в культурологічному аспекті: матеріали науково-практичного семінару / ред. кол. О. Кирильчук, М. Крупка. Випуск II. Рівне : РДГУ, 2022. 38 с.

Матеріали збірника присвячені науковому осмисленню актуальних проблем українського літературознавства – феміністичним та постколоніальним студіям. Основу видання склали результати досліджень науково-педагогічних працівників та здобувачів вищої освіти філологічного факультету РДГУ, які були напрацьовані в межах діяльності проблемних груп кафедри української літератури («Постколоніальні стратегії української літератури XIX – XXI ст.», «Українська література у феміністичній проєкції») і апробовані під час роботи науково-практичного семінару «Українська література в культурологічному аспекті» (Рівне, 15 листопада 2022 року).

Рекомендовано до друку рішенням кафедри української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № від листопада 2022 р.)

Редакційна колегія:

КИРИЛЬЧУК О. М., кандидат філологічних наук, доцент;

КРУПКА М. А., кандидатка філологічних наук, доцент.

За зміст матеріалів і правильність цитування відповідальність несе автор

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2022

ЗМІСТ*ВАСЬКОВЕЦЬ ЮЛІЯ*

Художні стратегії переосмислення минулого у романі Оксани Забужко
«Музей покинутих секретів»..... 4

КИРИЛЬЧУК ОЛЕКСАНДР

Між війною і помстою: антиколоніальні стратегії
українського романтизму..... 8

КРУПКА МИРОСЛАВА

Код тілесності в автобіографічному жіночому тексті..... 14

МИХАЛИК ІРИНА

Інтертекстуальність у творчості Ірен Роздобудько..... 18

НАУМЧУК ІЛОНА

Репрезентація подій російсько-української війни
у романі «раКУРС» Світлани Талан 24

НИЧИПОРЧУК ТЕТЯНА

Феномен авторської свідомості: теоретичний аспект..... 28

РОМАНУХА ТЕТЯНА

Етнотипи в думі-казці Степана Васильченка «Ось та Ась»..... 31

СЕРГІЙЧУК АННА

Вибір ідентичності в умовах війни
(за романом «Смерть Лева Сесіла мала сенс» Олени Стяжкіної)..... 35

МІЖ ВІЙНОЮ І ПОМСТОЮ: АНТИКОЛОНІАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Вкоріненість романтичної традиції на українському літературному ґрунті у першій половині ХІХ віку свідчила про витворення художніх шляхів для репрезентації питомо національного культурного коду. Звернення романтиків до минулого дозволяло у легальній формі в умовах російського колоніального дискурсу осмислювати літературні теми, що належали до українського символічного простору. Відтак саме романтична поезія середини 1830-40-х років та повернення в публічну площину тогочасної культури козацьких літературних артефактів (літописи Самовидця та Самійла Величка, «Історія Русів») відживили історичну пам'ять українства, яка була притиснута вагою імперських цінностей. Однак творення контрдискурсивної стратегії в епоху романтизму інспірувало принесення в українське літературне середовище мілітарних тем (ідеалізування українського козацтва ХVІІ-ХVІІІ ст.) та наративу насильства (образу помсти).

В офіційному метропольному наративі українській минувшині була відведена скупа роль спорадичної гілки на імперському дереві «тисячолітньої державності». Український історичний наратив був чітко обмежений історіософськими імперськими категоріями «відпадиння» та «приєднання» до основного стовбура метропольної історії. Водночас саме український період козаччини, хоча і був частково препарований до метропольної версії минулого, але лишався ідеологічно поза сім'юсферою центру і загалом маніфестував візію окремішності від метрополії. Для українських романтиків-інтелектуалів козацька епоха постала важливим ідейним стержнем як і способу поєднання з імперією (Микола Гоголь, Євген Гребінка), так і розриву з нею (Тарас Шевченко). Однак представники і першої тенденції, і другої прагнули реанімувати із забуття українську минувшину, у якій Україна не була безликою територією імперії, а мала повноцінне та самобутнє національне життя. І саме ця ностальгія сприяє творенню в літературі романтизму візії минулого українського світу, що постає як альтернатива до її колонізованої сучасності.

Відтворення України козацької епохи навіть як суто літературний проєкт набуло потужного антиколоніального спрямування. Загалом український романтизм започатковує та вкорінює у вітчизняний культурний простір контрдискурсивну стратегію, яка у відкритій чи латентній формах підважувала імперський дискурс. Глорифікування ж козацької минувшини дозволяло інтелектуалам України ідеалізувати доколоніальний період як «золоту добу» національного буття.

Особливе місце у прославлянні доколониального минулого в текстах поетів-романтиків набуває мілітарний маркер, який найповніше відбиває світоглядну проєкцію козацтва як військової групи, що у давню епоху стала осердям української спільноти. Показовою у цьому контексті є трансформація української етнічної самоназви у літописній традиції XVII-XVIII ст., яка набуває важливого семантичного доповнення. Так, Самійло Величко у питанні національного самоідентифікування пропонує модель своєрідного етимологічного переформатування, сприймаючи назви «руський» та «козацький» частками одного цілого: «/.../ обидва, *козацько-руський* [виділення наше – О.К.] і польський, преславні в Європі народи /.../» [1, с. 61].

Саме існування козаків як еліти українського суспільства асоціюється із мілітарною діяльністю, захистом країни силою зброї. Михайло Максимович у передмові до «Українських народних пісень» (1834) наголошує, що усна народна поезія особливу увагу зосереджувала на відображенні козацтва та їх знакової діяльності у житті українського суспільства минулої епохи: «событія Козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни, и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную Лѣтопись для нового бытописателя Малороссіи» [4, с. V]. Романтики переносять у писемну культуру фольклорну модель: козак – воїн, захисник, лицар. Відтак мілітарна потуга козацтва стає ключовим елементом у стратегії ідеалізування пам'яті про минуле. Ева Томпсон вбачає головним чинником у формуванні національної тожсамості літературну пам'ять про війни, «незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою», оскільки текстуалізована історія наступних поколінь глорифікувала їх [3, с. 31]. В українській літературі романтизму саме мілітарний досвід XVI-XVIII ст. та козацька лицарська традиція перетворилися на єдино можливу проєкцію пам'яті про минуле. А критики такої моделі репрезентації минулого (Пантелеймон Куліш) лише потверджують превалювання козакофільської історичної візії. Втім важливий фактор зосередження у романтичних текстах на глорифікуванні козацької мілітарної минувшини оприявлює потужний антиколоніальний вимір української писемної культури. По-перше, апелювання до мілітарного чинника у візії національного минулого постає наслідуюнням імперського дискурсу із його прославлянням власної воєнної могутності. Загалом в Російській імперії початку XIX віку було сформовано своєрідний культ військової людини. Більшість російських інтелектуалів (Г. Державін, М. Карамзін, К. Рилєєв, М. Лермонтов) на початку XIX віку не лише у поетичній формі схвалювали військову експансивну імперську політику, але й самі були частиною російської мілітарної системи. Українські автори також частково були залучені в імперську систему цінностей, а тому ідеалізування власної мілітарної потужності стає спробою «відповіді» метрополії через наслідування прийомів імперського дискурсу.

По-друге, не менш важливою складовою є і той факт, що репрезентація в українському історичному проєкті козацької військової вправності кидає виклик імперським стереотипним моделям про пасивність колонізованого, що не здатний до власного захисту. Козацький мілітарний міф постає адекватною альтернативою до російської мілітарної потуги сучасності, нехай навіть лише у вимірі суто літературних візій.

Однак мілітарний аспект антиколоніальної стратегії українського романтизму провокує присутність у письменстві наративу насильства, який проявляється у різних формах та моделях. Найчастіше образи жорстокості постають як відображення історичних процесів, пов'язаних із військовими діями в українському минулому XVI-XVIII ст. Народна творчість та козацькі літературні пам'ятки яскраво презентують широку палітру такої образності та лексики. Українські романтики переймають цей досвід, легалізуючи його у новій естетичній та суспільній ситуаціях. Втім літературні артефакти (усні та писемні), відіграючи для романтиків роль певного еталонного художнього тексту, інспірують появу некритичного ставлення до наративу насильства, його широке відтворення у контексті відновлення історичної пам'яті, а подекуди й відверту глорифікацію. Пантелеймон Куліш першим усвідомив потребу у прискіпливому осмисленні стратегій, що героїзують жорстокість та мілітаризм, витісняючи на маргінеси важливі смисли. Однак для більшості романтиків це постає як інерційна спроба передачі «духу епохи» та прихованого ресентименту до колоніальної травми і втрати значущості у власному світі.

Народна поезія, як зрештою й козацькі літописи, апелюють до моделі жертви, у якій український світ страждає переважно від насильства чужинців. Однак таке зовнішнє насилля не завжди адекватно презентовано, оскільки автори часто вдаються до свідомої гіперболізації, що дозволяє лише поглибити образ жертвовності України. Водночас така семантична модель провокує появу зворотного насилля, своєрідної «справедливої відплати», яка втрачає негативну конотацію, бо це захисна реакція на дії чужинців та зовнішнього агресора. Український романтизм активно експлуатує образ помсти ворогам, часто героїзуючи його.

Микола Костомаров у драмі «Переяславська ніч» вибудовує ситуацію польсько-українського міжнаціонального протистояння у тонах взаємного насилля. Автор свідомо пов'язує події п'єси із драматичним періодом Хмельниччини, що дозволяє увиразнити картину тотальної ворожнечі та жорстокості між сусідніми етносами. Українська сторона наполягає на винищенні поляків як умові здобуття свободи, що має бути досягнуто шляхом відмови від власної пасивності та пробудження військового інстинкту як символу власної повноцінності. Риторика помсти стає наріжним каменем козацького спротиву, а тому насилля щодо ворогів набуває сакрального значення («свята помста»), витворюючи своєрідний символічний шлях звільнення через справедливе насильство: «І помста, і слобода» [2, с. 261]. Однак і поляки прагнуть помститися за козацьке

наси́льство, що й призводить до «зіткнення помст», у якому власне і гинуть провідники двох таборів. Лише на порозі смерті вони здатні переступити через міжнаціональну ворожнечу: «помремо братами» [2, с. 272]. Хоча Микола Костомаров у «Переяславській ночі» апелює до відмови від насильства на тлі «бенкету жорстокості», але у фіналі тексту potwierджено перспективу неможливості співіснування двох світів, витіснення одного іншим.

Втім у художній стратегії романтиків присутнє не лише інерційне запозичення із фольклору наративу насилля, але й наповнення його широким контрдискурсивним смисловим контекстом, оскільки риторика жорстокості у дусі XVI-XVIII ст. не лише відбиває міжнаціональне протистояння тієї доби, вона творить культурні моделі спротиву асимілятивним польським та російським проектам.

Атмосфера жорстокості у текстах романтиків насичена і відображенням насилля колонізатора, що визискує поневолену Україну. Автори вдаються до яскравого опису нещастя, тортур, поневірянь, яких зазнають українські герої від насильницької діяльності чужинців. Найчастіше це стосується історичних ретроспекцій в епоху XVII століття, де у ролі творців такого насильства представлені саме поляки. В українському романтизмі вони постають зручним образом, який на символічному рівні адсорбує усю негативну енергію (й у вимірі минулого, і сучасного) колонізованого народу, дозволяючи не вступати у відкритий конфлікт із російським імперським дискурсом. Зрештою, цю тенденцію порушив Тарас Шевченко, який сучасний для нього депресивний стан України пов'язує саме із колоніальним насиллям Росії.

Легалізація у романтичній літературі мови насилля є відображенням колоніальної травми, що демонструє втрату національної тожсамості. І саме наратив жорстокості є способом застосування методів імперії до колонізатора, але в зворотньому напрямку, бо дозволяє витворити ілюзію відновлення власної сили та протиставити її реальному колоніальному стану. Антиколоніальна відповідь постає такою ж монологічною як й імперський дискурс: potwierдження власного «Я» досягається коштом Іншого. Природною у такій ситуації набуває героїзація «своїх» та демонізація «чужого», який проектується у ролі справжнього винуватця початку колообігу насилля.

В українській романтичній літературі образ Іншого як ворога найчастіше стосувався постаті поляка. Така репрезентація безпосередньо опирається на досвід польсько-українських мілітарних протистоянь XVI-XVIII століть, зображення яких увиразнює лінію розлому між українським та польським світами, а відтак супротивник опиняється у ролі супостата. Зрештою, саме конфлікт із польською спільнотою посилював глорифікаційну риторіку українського наративу минулого та вводив у широкий обіг поняття «свободи», «визволення» і т.д. Водночас це дозволяло самоствердити національний проєкт як повноцінний та життєствердний,

який постав результатом діяльності різних страт українського суспільства та дозволив реалізувати національні потуги і на державному, і соціальному, і культурному рівнях. А така проєкція погляду на українську минувшину кидала виклик російському імперському дискурсу першої половини XIX віку. Перспектива поррахунку у літературній площині із колонізаторами у вимірі XVI-XVIII століть (поляками) витворювала можливість повторного звільнення вже від сучасних поневолювачів у сфері реального життя.

Однак репрезентація образу поляка в тонах ворожості дозволяла широко апелювати до нарративу насилля, яке застосовувалося до уявного ворога як відплата за його злодіяння. Модель помсти дозволяє вчинки жорстокості щодо Іншого героїзувати, перевести їх у площину позитивних конотацій. Кровопротиття та знищення «чужого» стає єдиною можливою перспективою міжнаціональної комунікації. Таке символічне насилля є віддзеркаленням колоніальної травми українства, яке потвердженням власної сили прагне здобути ціною розправи над Іншим.

У поетичних текстах Тарас Шевченко обігрує мотив помсти українців за насильницькі дії представників польського світу. Зрештою, таке насильство представлено як «відповідь» на тотальне поневолення українського етносу на соціальному та національному рівнях. Поет зазвичай розкриває долю протагоніста – представника поневоленого етносу, який, як і вся спільнота, позначений маркерами пасивності та покірності: «Куди, каже, хилить доля, / Туди треба й гнуться – / Гнуться мовчки» [5, с. 138]. Проте шлях відплати за гріхи через насильство над поневолювачами стає не лише спробою своєрідного «відновлення справедливості», але й подоланням комплексу «убогої сироти», зате досягається коштом тотального знищення Іншого. І в «Гайдамаках», і у «Варнаці» Тарас Шевченко розкриває атмосферу жорстокості, у якій герої завдяки кровопролиттю прагнуть самоствердитися та стати «господарями» власної долі. Поет свідомо абсурдизує ситуацію суцільного насильства, у якому людина втрачає саму себе, а тому і Галайда, і варнак не можуть вибудувати довготривале особисте щастя, а приречені або полишити наречену в монастирі та зникнути, або постати перед «судом людським». Тарас Шевченко наголошує, що хоча насилля і повертає колонізованому його свободу вибору, але натомість прирікає його на втрату внутрішньої цілісності.

Втім нарратив насильства спрямований не лише проти сусідніх етносів (поляків, євреїв, кримських татар), але й проти представників українського світу, які колаборують із «чужим». Епізод з вбивством Гонтою синів у поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка яскраво ілюструє ірраціональне неприйняття своїх, що заплямували себе зв'язком з Іншим. Прикметно, що у публічному форматі Гонта повністю відкидає власну відповідальність за їхнє «гріхопадіння», бо опиняється у силовому полі колективного обов'язку. Натомість лише у ситуації «наодинці з горем» не тільки може повернути вбитих дітей до козацького світу, але й визнати шкідливість насилля як шляху до «сім'ї вольної».

Антиколоніальна спрямованість українського романтизму набрала найпотужнішого оберту в інтерпретації подій минулого, які повертали в національний культурний простір мілітарні символи. Образ козака в літературі 1830-40-х років стає втіленням українського мілітарної потуги, що згасла під тиском імперії. Однак саме літературна площина дозволяла відродити практику глорифікування історичних постатей доколоніального минулого України. Втім із козакофільською проєкцією минулого в українське письменство проникає і риторика жорстокості, що була неодмінним супутником воєнної тематики. Проте поетизація насильства в романтичній літературі середини ХІХ століття має кілька важливих стратегій як на світоглядному, так і на суто стилістичному рівнях українського письменства, але загалом демонструє стан колоніальної травми українства.

Джерела:

1. Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. Шевчука ; відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1991. Т. 1. 371 с.
2. Костомаров М. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.1: Поезії; Драми; Оповідання. 538 с.
3. Томпсон Е. Трубадури імперії : Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.
4. Украинские народные пѣсни / изд. Михаилом Максимовичем. Москва : Университет. тип., 1834. Ч. 1. 180 с.
5. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. Київ, 2003. Т. 1.: Поезія 1837-1847. 784 с.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ:

матеріали науково-практичного семінару

Упорядкування
та наукове редагування
Олександр КИРИЛЬЧУК
Мирослава КРУПКА

Комп'ютерна верстка та макет
Олександр КИРИЛЬЧУК

Українська література в культурологічному аспекті: матеріали науково-практичного семінару / ред. кол. О. Кирильчук, М. Крупка. Випук II. Рівне : РДГУ, 2022. 38 с.

ББК 83
УДК 82

Формат 60x84.
Гарнітура Times New Roman Cyt.
Умовн. друк. арк. 2,21